

В.Я. Гавран, М.І. Гавран
Національний університет “Львівська політехніка”

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-МЕНЕДЖЕРІВ У ПРИВАТНИХ ВИЩИХ ШКОЛАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

© Гавран В.Я., Гавран М.І., 2012

Розглянуто розвиток системи підготовки фахівців у приватних вищих навчальних закладах Польщі та України. Проаналізовано напрями навчання, з яких виокремлено найзначиміші для приватної вищої освіти. Вивчено навчальні плани освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напрямку «Менеджмент», на підставі чого визначено особливості підготовки фахівців у недержавних вищих школах.

Ключові слова: приватна вища освіта, приватний ВНЗ, напрям навчання, програма навчання, підготовка фахівців.

V. Ya. Havran, M. I. Havran
Lviv Polytechnic National University

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-МЕНЕДЖЕРІВ У ПРИВАТНИХ ВИЩИХ ШКОЛАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

The development of specialist training system in Polish and Ukrainian private higher educational institutions is considered. Fields of study are analyzed and the most significant for private higher education of them are selected. The management curriculums of bachelor's degree are studied; the training peculiarities of specialists in private higher educational institutions are identified.

Key words: private higher education, private higher educational institution, field of study, curriculum, specialist training.

Постановка проблеми. Приватна вища освіта Польщі та України, що відродилася на початку 90-х років минулого століття пройшла непростий шлях інституційного становлення, утвердження в суспільстві, набуття легітимності. Сьогодні структура приватної вищої освіти України налічує понад 200 вищих навчальних закладів (ВНЗ), з яких близько 130 мають III–IV рівень акредитації. У Польщі функціонують понад 320 вищих шкіл, де здійснюється підготовка висококваліфікованих фахівців для економіки держави, а також інших галузей знань. З початку свого існування недержавна вища освіта Польщі виявляє пришвидшений розвиток порівняно з Україною, що передусім зумовлено демократичністю державної політики, сприятливішим законодавством, довірою суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх 20 років українськими та польськими науковцями проведено дослідження з питань становлення, розвитку приватної вищої освіти, акцентовано на соціологічних, юридичних, історичних аспектах.

Першими українськими дослідниками вищої освіти недержавної форми власності є засновники та ректори ВНЗ: В.І. Астахова, І.І. Тимошенко та інші, які зосередили свої дослідження на проблемі становлення недержавної вищої освіти, особливостях її розвитку, вивченні нормативно-законодавчої бази. В.М. Огаренко вивчає у своїх наукових роботах проблему становлення недержавного сектора вищої школи в контексті новітньої історії України, С.Б. Жарова здійснює наукове обґрунтування місця і ролі вищих навчальних закладів недержавної форми власності у

системі вищої освіти України. Виявлено значне зацікавлення І.А. Добрянським, А.В. Василюк, К.В. Корсаком до порівняння досягнень приватної вищої освіти України та Польщі.

Польські науковці також активно досліджують особливості розвитку та становлення недержавної вищої освіти (М. Квіск, В. Дучмаль, К. Павловський та ін.). К. Павловський вивчає причини становлення недержавної вищої школи, шляхи її фінансування. В. Дучмаль у своїх наукових роботах комплексно досліджує інтенсивний розвиток приватної вищої освіти Польщі, стверджує, що нові приватні професійні вищі школи пропонують унікальні, нові напрями навчання, оскільки популярні напрями навчання і спеціальності вже запропоновані відомими і престижними вищими закладами освіти [1, p. 321].

Однак серед наукових робіт польських та українських дослідників приватної вищої освіти не достатньо вивченими залишаються питання формування приватної освітньої пропозиції (напрямів навчання), його змісту, процесу підготовки фахівців різних галузей знань.

Постановка цілей. З огляду на вищезазначену постановку проблеми та вивчення останніх наукових публікацій, цілями дослідження є: 1) розглянути генезис напрямів навчання в приватних ВНЗ Польщі та України; 2) проаналізувати напрями підготовки фахівців; 3) виокремити характерні особливості підготовки бакалаврів з менеджменту у польських та українських закладах приватної вищої освіти; 4) запропонувати шляхи удосконалення підготовки фахівців у приватних ВНЗ України.

Виклад основного матеріалу. Процес розвитку польської приватної вищої освіти на початку трансформаційного періоду відбувався завдяки ринковим перетворенням в країні, її соціально-економічним нововведенням, а згодом і її входженню у Європейський Союз, що зумовлює потребу у висококваліфікованих фахівцях, появу нових спеціальностей. В Україні становлення недержавної вищої освіти також відбулося під впливом сприятливих економічних та соціальних передумов. Головним спільним чинником відродження приватних секторів вищої освіти двох сусідніх держав є демократичні вибори і впровадження вільної ринкової економіки. Через перенасичення ринку праці на початку 90-х років фахівцями технічних спеціальностей, найбільш дефіцитними виявилися економічні. Державні ВНЗ через свою негнучкість та інерційність не змогли швидко переорієнтувати свою діяльність на підготовку фахівців за новими спеціальностями, тому флагманами в цій сфері стали приватні заклади вищої освіти як в Україні, так і Польщі.

Результати соціологічного аналізу показали, що перші недержавні вищі заклади освіти Польщі пропонували навчання з маркетингу і менеджменту, меншою мірою педагогіки та економіки, найпоширенішим напрямом (впродовж 10 років) було адміністрування, на якому навчалося у 1998 р. 165564 студенти (із загальної кількості 306366) [2]. Оскільки приватні вищі школи були молодими інституціями без сформованого професорсько-викладацького складу, тому на початку вони пропонували лише бакалаврські програми (тобто програми першого рівня), проте згодом ситуація почала змінюватися. Сьогодні 80 недержавних вищих закладів освіти Польщі пропонують навчання першого, другого рівнів, повні магістерські програми, 225 мають дозвіл надавати освітні послуги лише першого рівня, а 11 вважають академічними закладами освіти [3, s. 171].

Зауважимо, що приватні вищі школи Польщі роблять значний внесок у розбудову системи вищої освіти, адже завдяки їм понад 30 % студентів отримали змогу здобути вищу освіту. Підтвердженням і продовженням цієї думки є слова польських науковців, які зауважують, що «окрім кількісних змін, недержавні вищі школи внесли нові якісні явища системі вищої освіти. Саме недержавні заклади є лідерами інновацій, це вони впроваджують найбільш оригінальні і бажані напрями навчання і спеціальності» [4, s. 24]. Відповідаючи запитам ринку праці впродовж останніх 10 років окрім економічних спеціальностей в приватних вищих школах поширеними стають напрями соціально-гуманітарних (педагогіка, філологія, політологія, екологія) та комп'ютерних наук.

Загалом, усі рівні навчання і присудження відповідної кваліфікації здійснюються недержавними вищими школами згідно з офіційно визначеними напрямками навчання. У 2007/2008 навчальному році затверджено 118 напрямів навчання [3, s. 148–149], з яких 78 запропоновано приватними закладами освіти. Перелік напрямів однакові для професійних і

академічних навчальних закладів. Повні магістерські програми в недержавних вищих школах вивчаються лише за напрямами право та психологія.

В українських недержавних вищих навчальних закладах на початку 90-х років склалася схожа з Польщею ситуація із пропонованими напрямами навчання. У 1998 р. із 60 акредитованих ВНЗ недержавної форми власності лише 8 не готували студентів економічних напрямів. Вони першочергово надавали освітні послуги за такими напрямами як: фінанси, облік і аудит, менеджмент, економіка підприємства, тощо. Згодом через перенасичення ринку праці економічними фахівцями, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та запитів суспільства перелік пропонованих напрямів навчання і спеціальностей змінюється і розширюється.

Вивчення та аналіз практики приватних ВНЗ України засвідчує, що, станом на 2008 р., вони проводять підготовку фахівців за 36 галузями знань, з яких найпоширенішою є «Економіка і підприємництво», за якою можна отримати спеціальність у 110 приватних ВНЗ, 76 з «Менеджменту та адміністрування», «Інформатика та обчислювальна техніка» запропонована 26 ВНЗ, «Педагогічна освіта» – лише 9, тоді як у Польщі цей показник значно вищий, адже напрям навчання «Педагогіка» пропонують 56 приватних вищих шкіл, а «Менеджмент та маркетинг» за бакалаврськими («ліценціатськими») програмами – 69, а за магістерськими – 34.

Здійснений аналіз структури приватних вищих шкіл Польщі та України дає підстави стверджувати, що переважна більшість – це підприємницькі ВНЗ, які готують фахівців для економіки країни, підприємців, менеджерів, фінансистів. Польська приватна вища освіта зосереджена на підготовці менеджерів та маркетингологів, меншою мірою економістів, українська – найбільше готує економістів та підприємців. Така ситуація спричинена декількома чинниками: 1) забезпечення ринку праці необхідними фахівцями; 2) задоволення запитів суспільства; 3) підприємливий характер засновників і ректорів приватних освітніх інституцій. Підтвердженням останнього є те, що українські науковці, називають ректора приватного ВНЗ підприємливою людиною вищої кваліфікації – «інтелектуальним підприємцем», і стверджують, що вітчизняна приватна вища школа народжена ментальністю творчих, ініціативних і підприємливих особистостей, засновників ВНЗ, які ставали ректорами й розбудовували авторські приватні вищі школи [5, с. 74–75].

Загалом, ВНЗ недержавної форми власності пропонують освітні послуги в контексті розвитку підприємництва і ринкових відносин, враховуючи нові економічні й освітні тенденції. Вони найкраще розуміють питання освітньої послуги і її ролі у вищій освіті, адже самі є не лише «суспільним благом», але і «товаром», оскільки мають такі ознаки: «пропозицію (реклама), попит (запит – інтелектуальна і практична потреба), ціну (вільний вибір – ціновий ценз освітньої послуги), можливість купівлі освітньої послуги у будь-який час, можливість «додаткових» послуг і їх вибір, виробника і споживача» [5, с. 73].

Отже, вважаємо, що приватні вищі школи є не просто освітніми інституціями, але і підприємствами, що пропонують освітні послуги, самі є виробниками знань і мають своїх споживачів (студентів). Через досконале володіння системою менеджменту і підприємницький хист вони виступають досвідченими організаторами і реалізаторами економічної освіти.

Ретельне вивчення польського досвіду з підготовки фахівців дає змогу виявити позитивні тенденції: зростання кількості предметів на вибір студентів, що дозволяє задовольнити фахові потреби та зацікавлення кожної особистості, відносно збільшення кількості психолого-педагогічних дисциплін, посилене вивчення іноземних мов, професійна зорієнтованість навчальних програм.

Беручи до уваги те, що найпоширенішим напрямом навчання у приватних вищих школах Польщі є «Менеджмент і маркетинг», який, здебільшого, вивчається за програмами першого рівня впродовж трьох років, а також «той факт, що система підготовки менеджерів у Польщі розвивається швидше ніж в інших посткомуністичних країнах. А у вищих школах, де готують менеджерів, впроваджується закордонний досвід, не тільки європейський, а також американський, азіатський» [6, с. 32], тому проаналізуємо та виокремимо особливості його реалізації.

Впродовж не тривалої діяльності приватних вищих шкіл Польщі відбувається динамічний процес удосконалення підготовки бакалаврів-менеджерів, що відповідає вимогам часу і економіці

держави: впроваджуються нові дисципліни, створюються сучасні навчальні програми, застосовуються інноваційні методи навчання.

Загалом, програма навчання із присудженням ступеня ліценціата повинна охоплювати 2200 год дидактичних занять, з яких 1850 год окреслені в стандартах навчання. Предмети, які зобов'язані вивчити усі студенти цього напрямку, поділяються на три групи: 1) предмети, які дають загальноекономічні знання (мікроекономіка, макроекономіка, економічне право, а також 2–3 на вибір з: філософія, соціологія, логіка, історія економіки, економічна географія); 2) предмети напрямку (основи менеджменту, організаційна поведінка, стратегічний менеджмент, управління персоналом, управління виробництвом, управління логістикою, облік грошових коштів, фінанси, управління фінансами підприємств, основи маркетингу, ринкове та маркетингове дослідження, управління та маркетингове планування, маркетинг торгівлі та послуг); 3) загальні предмети (математика, описова статистика, основи економетрії, інформатика, іноземні мови) [7, s. 22–23]. Кожна приватна вища школа пропонує для вивчення на вибір студентів ряд предметів, що поглиблюють знання з обраної спеціальності.

Аналіз навчальних програм приватних вищих шкіл Польщі, що здійснюють підготовку менеджерів, засвідчує, що для присудження ліценціата (освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр») потрібно пройти трирічний курс навчання, кожний складається із зимового і літнього семестрів, а навчання відбувається 4 рази на тиждень, що дозволяє інтенсифікувати самостійну роботу студентів. Впродовж 6 семестрів студенти в середньому опановують 45–50 дисциплін, які поділяються відповідно до стандартів навчання і на їх вивчення відводиться приблизно 2000 год. Цікавим є також те, що вже після 3 семестру студенти проходять 3-тижневу практику і впродовж першого навчального року вивчаються дисципліни з усіх трьох груп: іноземні мови, математика, мікроекономіка, наука про організацію, основи менеджменту, основи правничих наук, фінансові основи, фінансовий облік, мікроекономіка, інформатика в менеджменті, маркетинг, тощо.

Важливо зазначити, що дисципліна «Іноземна мова – англійська», здебільшого вивчається впродовж усього курсу навчання, а «Друга іноземна мова» (переважно німецька) 4 – 5 семестрів, що дозволяє проводити навчання менеджерських дисциплін іноземними мовами. Для полегшення оволодіння знаннями та пошуку нових істин студенти мають змогу користуватися найсучаснішими інформаційно-комп'ютерними технологіями, а також вивчають комп'ютерні дисципліни, пов'язані з їхньою професійною діяльністю (інформатика в менеджменті, комп'ютеризація на підприємстві, інформаційні технології, тощо).

Завдяки широкому спектру дисциплін на вибір, студенти мають змогу обирати і формувати свої власні знання, розвиток свого професійного шляху. Приміром, в Економічному університеті на всіх спеціальностях напрямку «Менеджмент» на 2-му курсі на індивідуальний вибір даються такі дисципліни: філософія, психологія, економічні доктрини і їх розвиток, концепції функціонування економіки і їх еволюція. Проте, вже на 3-му році навчання дисципліни за вибором студента залежно від спеціальності можуть різнитися. Для студентів спеціальності «Менеджмент виробництва» цікавими для вивчення можуть бути предмети: аналіз витрат виробництва, державно-приватне партнерство, промислова політика, облік і комп'ютеризація на малих підприємствах, податкові стратегії підприємств, малі і середні підприємства в розвитку економіки, тощо. Проте на вибір студентам спеціальності «Управління підприємствами» запропоновані дещо інші дисципліни (оцінка працівників, управління персоналом, планування і організація роботи, підприємливість, ринок праці та інші). На вивчення дисциплін цієї групи на 3-му курсі виділено 200 аудиторних годин (15 кредитів).

Отже, для забезпечення вищої освіти європейської якості в приватних вищих школах Польщі здійснюється робота із удосконалення та модернізації змісту економічної освіти, індивідуалізації навчального процесу. Адже лише через високий та сучасний рівень пропонованої освіти можна залишитися на освітньому ринку.

Зауважимо, що якості навчання економістів-менеджерів у приватних вищих школах Польщі приділяється багато уваги. Державна акредитаційна комісія здійснює акредитацію напрямів навчання на підставі оцінки якості пропонованого навчання. Перша організація (в 1993 р.), яка опрацювала процедуру і стандарти і розпочала акредитацію навчання менеджерів є Товариство менеджмент-освіти FORUM [7, s. 7]. Воно проводить акредитацію навчальних програм стаціонарної форми навчання різних еконо-

мічних напрямів, серед яких чільне місце займає «Менеджмент та маркетинг». Вагомий внесок у підвищення якості навчальних програм економічного профілю зробила Фондація розвитку підприємливості, адже вона уможливила доступ до західних освітніх програм, а також стажування, проходження курсів викладачів та студентів за кордоном [8].

Результати проведеного дослідження дають змогу стверджувати, що приватні вищі школи Польщі здійснюють підготовку фахівців економічного напрямку відповідно до державних стандартів, під зовнішнім і внутрішнім контролем, пропонуючи європейську вищу освіту, особливо кваліфікаційного рівня «бакалавр», адже пропонують сучасні професійно-зорієнтовані навчальні програми, індивідуальний розвиток кожного студента, оволодіння іноземними мовами та інформаційними технологіями.

Вважаємо, що приватна вища освіта України також є ваговою ланкою у формуванні економічного потенціалу країни. Вже впродовж 20 років вона готує переважно економістів, підприємців та менеджерів. ВНЗ недержавної форми власності України працюють відповідно до державних освітніх стандартів, які формують сукупність вимог до підготовки фахівців-менеджерів. Загалом навчання здійснюється за 3 циклами дисциплін: 1) гуманітарної підготовки, 2) природничо-наукової та загальноекономічної підготовки, 3) професійної та практичної підготовки. Встановлений також перелік рекомендованих навчальних дисциплін варіативної частини освітньо-професійної програми, який складається також відповідно до 3 циклів дисциплін. Загалом максимальний навчальний час за циклами підготовки для присвоєння освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» становить 8640 академічних годин (240 кредитів) [9]. Освітній стандарт визначає не лише дисципліни для вивчення, але й встановлює основні вимоги до рівня і змісту професійної підготовки. Приватні ВНЗ мають змогу створювати особливі навчальні плани лише за допомогою циклу дисциплін за вибором ВНЗ. Головною відмінністю української економічної освіти від польської є тривалість навчання (для присудження освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» в українських приватних ВНЗ навчаються 4 роки), а також зміст освітньо-професійних програм.

Аналіз навчальних планів приватних ВНЗ України засвідчує, що перелік дисциплін для вивчення довший, ніж у польських вищих школах, особливо дисциплін циклу гуманітарної і природничо-наукової та загальноекономічної підготовки, менш цікавими і професійно зорієнтованими є дисципліни за самостійним вибором студента, менше годин виділяється на вивчення іноземних мов. Приміром, вивчивши навчальний план освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр спеціальності «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» в Університеті розвитку людини «Україна», який вважається одним з найбільших приватних ВНЗ, де проводиться навчання за 26 спеціальностями і навчається 6000 студентів, встановлено, що відповідно до циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін вивчається понад 10 предметів (історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), психологія, культурологія, філософія, релігієзнавство, політологія, соціологія, безпека життєдіяльності тощо). Цикл дисциплін природничо-наукової та загальноекономічної підготовки охоплює 13 дисциплін, серед яких: вища математика, математичне програмування, теорія ймовірностей і математична статистика, дослідження операцій, економетрія, тощо. Серед 19 дисциплін циклу професійно-орієнтованої підготовки окрім маркетингу, фінансів, операційного менеджменту, аудиту, бухгалтерського обліку та інших викладаються також трудове право та основи охорони праці, що також різняться від польської практики. Цикл дисциплін за самостійним вибором студента також суттєво відрізняється від пропонованих у польських приватних вищих школах, адже він складається загалом із 8 предметів (у Польщі понад 20): ділове спілкування, українська мова, міжнародна торгівля, митна справа, PR, маркетингові комунікації, дипломатичний протокол і етикет, митне регулювання. Особливістю цього приватного університету є те, що цикл дисциплін за вибором ВНЗ охоплює 24 предмети, серед яких багато професійно цікавих та необхідних: економіка та зовнішньоекономічні зв'язки України, безпека бізнесу, міжнародний туризм, міжнародні фінанси, аналіз діяльності підприємств, інвестування, друга іноземна мова та ін. Загалом, бакалавру менеджменту необхідно вивчити понад 50 дисциплін із аудиторним тижневим навантаженням до 30 год.

Отже, на підставі викладеного вище робимо висновок, що приватні ВНЗ України здійснюють підготовку менеджерів відповідно до навчальних планів, які складаються із нормативних дисциплін, що

відповідають державному стандарту, і дисциплін за вибором ВНЗ. Загалом дослідження показало, що навчання менеджерів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» характеризується значним предметним навантаженням, окрім вивчення фундаментальних та загальнотеоретичних дисциплін, знання дисциплін економічного циклу, акцент робиться також на освоєнні загальних знань предметів гуманітарного циклу, що в підсумку перенасичує студентів знаннями і вміннями різних галузей науки і не дає їм змоги бути готовими до самостійної професійної діяльності. Останнє виступає одним із чинників того, що закінчивши бакалаврські програми, більшість студентів для поглиблення та розширення професійної компетенції продовжує навчання до отримання диплому спеціаліста чи магістра.

Висновки. Отже, здійснивши аналіз навчальних планів приватних ВНЗ Польщі та України, встановили, що підходи до підготовки бакалаврів-менеджерів різняться. Особливістю українських приватних ВНЗ є насиченість навчальних планів загальними дисциплінами, гуманітарними і природничо-науковими, тобто робиться акцент на загальному розвитку фахівців. Особливістю підготовки фахівців з менеджменту у приватних вищих школах Польщі вважаємо професійну зорієнтованість навчального процесу із значним навантаженням дисциплін напряму навчання, з достатньою кількістю часу на самостійну роботу, а також гарантією свободи індивідуального вибору професійного шляху і формування професійних знань. Тривалість навчання та рівень пропонованої економічної освіти у приватних вищих школах, здебільшого, відповідає європейським освітнім стандартам завдяки державному контролю і одночасно незалежній оцінці якості освіти. Тобто можемо пропонувати на прикладі польського досвіду вдосконалити підготовку менеджерів в Україні через зміну термінів навчання для присвоєння освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», розширення спектра дисциплін за індивідуальним вибором студента, вивчення та впровадження нових дисциплін, що випробувані польською практикою.

Перспективи подальших досліджень. Подальше вивчення польського досвіду з надання вищої освіти приватними освітніми інституціями може допомогти вдосконалити систему підготовки фахівців різних галузей в Україні. Особливо цікавим і цінним повинно бути вивчення навчальних програм приватних вищих шкіл Польщі. Оскільки вона вже є членом Європейського Союзу, тому здійснюється підготовка фахівців таких спеціальностей, які ще не впроваджені в українських недержавних ВНЗ.

1. *Duczmal W. The rise of private higher education in Poland: policies, markets and strategies. – Opole, 2006. – 503 p.* 2. *Szkoly wyzsze i ich finance w 2001 r. – Warszawa: Glowny Urzadz Statystyczny, 2002.* 3. *Organizacja systemu edukacji w Polsce 2009/2010. – Komisja Europejska: Eurybase, 2010. – 340 s.* 4. *Zalek A., Grzesiuk A. Niepubliczne uczelnie wyzsze – fenomen Polskego rynku edukacyjnego. Fakty i stereotypy // Szkolnictwo niepubliczne w Polsce i Unii Europejskiej – stan obecny i perspektywy rozwoju / Red. nauk. T. Bialas. – Gdynia, 2008. – S. 17 – 26.* 5. *Добрянський І.А., Федоров О.В. Соціокультурна сутність української приватної вищої освіти // Освіта Донбасу. – № 1 (120). – 2007. – С. 71–77.* 6. *Wlodarska-Zola L. Efekty modernizacji Polskiego systemu kształcenia menedzerow // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. – Вип. XXXIX / За заг. ред. Проф. В.І. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2007. – С. 31–36.* 7. *System akredytacji programow kształcenia i szkol wyzszych. – Warszawa: Forum, 2004. – 99 s.* 8. *Szkoly biznesu – osiagniecia i perspektywy. Materialy Ogolnokrajowej koniferencji / red. Z. Sapijaszka. – Lodz: Wydawnictwo Fundacji Rozwoju Przedsiębiorczosci. – 1993.* 9. *Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра галузі знань 0306 «Менеджмент і адміністрування» напряму підготовки 030601 «Менеджмент». – К.: Офіційне видання Міністерства освіти і науки України, 2009. – 20 с.*